

Az emberiségnek szembe kell néznie saját embertelenségével

Beszélgetés Deák Istvánnal

Deák István a Columbia University történelem tanszékének tanára, a Közép-Kelet-Európa Intézet igazgatója volt több éven át. Eddig megjelent három legfontosabb munkája: Weimar Germany's Left-wing Intellectuals: A Political History of the Weltbühne and Its Circle; The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849; Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918. 1990-ben a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjai sorába választotta. Székfoglalóját 1994 májusában mondta el Ellenállás, kollaboráció, megtorlás (Gondolatok a második világháború néhány kérdéséhez Európában) címmel.

Kérem, sorolja fel történelmi pályájának meghatározó állomásait: iskoláit, tanár-egyenlősegeit, intézményeit!

Rendkívül fontos volt életemben az a nyolc év, amit a ciszterci rend budai Szent Imre Gimnáziumában töltöttem 1936-tól 1944-ig. Osztályfőnökünk, szerencsémre, történész volt, Pataki Vidor, aki egri lévén az egri vár történetét kutatta. Munkái mutatják, milyen alapos tudással rendelkezett a diplomatika, a középkortörténet területén. Ő tudta, hogy én történész akarok lenni, ezért velem külön is nagyon sokat foglalkozott, feltétlenül igen nagy befolyást gyakorolt rám. De más kiváló tanárokat is említhetnék, például Rajeczky Benjámint zene- és énektanárt vagy Brisits Frigyes irodalmárt. 1944-ben érettségiztünk a háború, óvóhely viszonyai között. Azután munkaszolgálatos lettem, majd 1945-től a megélhetésért dolgoznom kellett, ezért – bár beiratkoztam az egyetemre történelem-földrajz szakra, vizsgáztam Kosáry Domokosnál, Hajnal Istvánnál, Pais Dezsónál, nagyon keveset jártam oda. Akkoriban egy antikvár könyvkereskedőnél dolgoztam, tulajdonképpen ott többet tanultam. 1948-ban Párizsba mentem, de az önfenntartás érdekében dolgoznom kellett ott is, majd végre egy évre beiratkozhattam a Sorbonne-ra, de az ottani viszonyok akkor igen silányak voltak: egy-egy kurzust 500–600 hallgató is felvett, még a negyede sem fért be a terembe, a tanárok pedig húszéves előadásjegyzeteiket adták elő. Akkoriban középkorral foglalkoztam, de pénzgondok miatt ismét csak dolgoznom kellett. 1951-ben kaptam állást a Szabad Európa Rádiónál Münchenben, ott is jártam egy keveset az amerikai Maryland Egyetemre. 1955-ben azonban szüleimet miattam Budapestről kiutasították és rendőri felügyelet alá helyezték, nővérem pedig elveszítette állását. Ezután kivándoroltam Amerikába, s igazán csak ekkor tanulhattam. New Yorkban 1956 szeptemberében graduate diák lehettem a Columbia Universityn, azóta lényegében ott vagyok, mindig is azt mondtam, hogy én nem amerikai vagyok, hanem „columbiás”, a Columbia egyetemnek a polgára. A Columbia történelem tanszékét akkoriban a legjobb amerikai történelmi tanszékként tartották számon. Az első két évben még dolgoznom kellett, 1959-ben kaptam az első ösztöndíjat, 1958-ban megszereztem a Master's fokozatot, majd 1964-ben a Phd-t.

Ekkor már újkori történettel foglalkoztam, doktori dolgozatom témavezetője Fritz Stern volt, aki a német történelem világszerte ismert kutatója. A Master's fokozat témája még a magyar nyilaskeresztes mozgalom volt. Én nem akartam magyar történelemmel foglalkozni, de a tanárok nagyon fellelkesültek, hogy van valaki, aki tud ma-

gyarul, s az ő ösztönzésükre kezdtem bele ebbe a témába. Ez persze egyáltalán nem volt rossz választás, hiszen akkor még éltek a nyilasok és áldozataik, így én igen sok emberrel, köztük egykori igen magas beosztású nyilasokkal is, kapcsolatba léphettem levelezés útján. Ez a téma akkoriban még teljesen feldolgozatlan volt, ennek is köszönhető, hogy a dolgozatom megjelent nyomtatásban. Eugene Weber, a californiai egyetem tanára szerkesztett egy kötetet az európai jobboldali mozgalmakról, s bevette az én írástomat is. A doktori disszertációm témája viszont a weimari köztársaság egyik baloldali intellektüeljét, Karl von Ossietzkyt vizsgálta. Ennek kibővített változataként jelent meg első könyvem a California University Press kiadásában 1969-ben. Az egyetem elvégzése után elég könnyen el lehetett helyezkedni a szputnyik láznak köszönhetően, csak úgy dőlt a pénz az egyetemekre. Azok pedig különösen nagy súlyt helyeztek a szovjet blokkal kapcsolatos területekre, hiszen a Szovjetunió jelentette a fő problémát. Ez kedvező volt számomra, de ugyanakkor azt is jelentette, hogy ismét csak „kelet-europaizáltak” engem, erre volt szükség, ezzel kellett foglalkozni. Már 1961-ben tanítottam egy esti egyetemen, majd 1962-ben a Smith College nevű kiváló női kollégiumban, 1963-ban hívtak vissza a Columbiára, ahol bekapcsolódtam az egyetem Közép-Kelet-Európa Intézetének munkájába, amelynek 1967-ben igazgatója lettem. Az első világháború ideje alatt a Columbián volt az Oroszországgal és a közép-kelet-európai térséggel kapcsolatos kutatások központja. Amikor Wilson Párizsba ment, több professzor is vele utazott, akik ellátták őt megfelelő információkkal például a nemzeti-ségi helyzetre vonatkozóan is. A két világháború után ez az érdeklődés ismét csak el-lanyhult. Az új robbanást az első szovjet szputnyik fellövése jelentette 1958-ban. Akkoriban a Columbián már működött egy Orosz Intézet, vezetője Henry Roberts volt, akit a világháború idején mint OSS ügynököt (Office of Strategic Services, a CIA elődje, akkoriban igen baloldali érzelmű szervezet) ledobtak ejtőernyővel Romániába. Ő kezdeményezte, hogy egy Közép-Kelet-Európa Intézet váljon ki az Orosz Intézetből. Ez az intézet azonban csak egy laza keretben fogja össze mindazokat, akik az egyetemen az adott témakörben végeznek kutatásokat. Én magam is több intézetnek vagyok tagja. Nincs közös kutatási programja, de régebben voltak bizonyos célprogramok, például az 1956-os magyar menekültekkel készült interjúsorozat, melynek anyaga most itt található Budapesten, a Litván György vezette 56-os Intézetben. A Közép-Kelet-Európa Intézetnek van egy levéltára, sok emigráns ott helyezte el önéletrajzát, a könyvtárnak legalább százezer kötetnyi magyar gyűjteménye van a Károli-féle bibliáig visszamenőleg, mivel egy kongresszusi határozat itt jelölte ki a magyar könyvek egyik bázis gyűjtőhelyét. Ott talán még ma is jobban lehet kutatni a magyar történelmet, mint itt, Magyarországon, mivel itt kevésbé gazdag a szomszédos népek anyaga. Jelenleg az intézet eléggé összezsugorodott, nincs pénz rá, Kelet-Európa története most kevésbé érdekli a közvéleményt. Ennek oka az, hogy általában az egyes régiók történelme kevésbé érdekes számukra, mint a most divatos feminista történelem, a homoszexuálisok története, az afroamerikai történelem – ezekre persze szükség van, de ezzel sok esetben vissza is élnek.

Kutatásainak tekintélyes részét a Habsburg Birodalom 19. századi történetének szentelte. A Habsburg-tisztikarról írott cikkében úgy fogalmaz, mindebből tanulságok fogalmazhatók meg, míg e térség 1918 utáni történelme csak arra világíthat rá, mit kellene elkerülni. Melyek ezek a tanulságok és elkerülendő dolgok?

A monarchia történetéből levonhatók bizonyos konzekvenciák: létezett egy nagy terület, melyet összefogott egy nemzetek feletti rendszer, amelynek létérdeke volt a nemzeti érdekek elleni küzdelem. Ez a rendszer 1918-ig működött, egészen addig az 1848–49-es forradalmat kivéve nem került sor véres összeapásokra a különböző

nemzetiségek között. Sőt a különböző népek kulturálisan, gazdaságilag nagyon sokat profitáltak, hiszen valójában Bécsen keresztül tanulták meg a modernizációt. A nagy törés 1867-ben következett be, amikor kettéosztották a birodalmat, és a magyar állam az új mentalitást, a nemzetállami eszményt vitte be a birodalmi politikába. Ez éppen ellenkezője volt annak, amire a Habsburg Birodalom épült. A kiegyezés értékelésénél kétféle lehetséges felfogás létezik. Ezek egyike az, amelyet Hanák Péter is képvisel, mely szerint a kiegyezés minden hátránya mellett is szükséges volt, enélkül nem maradt volna fenn a Monarchia. S ez valószínűleg igaz is. Ötven évvel meghosszabbította létét, ezalatt a népek felkészülhettek az önállóságra. A másik vélemény ugyanakkor azt vallja, hogy a kiegyezés a birodalom felbomlásának csíráját jelentette. 1867 törés, hiszen a magyaroknak engedményt tettek, amelyet nem tettek meg a többi nép vonatkozásában. A föderalizálásra egyébként nemigen volt lehetőség, s nem is oldotta volna meg a problémát, mivel a népek keverten éltek, itt egy magyar család, a szomszédban már egy szlovák, épp ez volt a szép a monarchiában. A 20. század a kiutasítással, a genocídiummal, az etnikai tisztogatással „megoldotta” a problémát, de ezeket az eszközöket a 19. században még nem lehetett alkalmazni. Most még az utolsó kis Bosznia is meg fog szűnni, ahol még együtt éltek a különböző nemzetiségű emberek. A monarchia átszervezésére a legjobb javaslat az osztrák szociáldemokrata Karl Renneré volt, de az ismét csak azt kívánta volna, hogy az emberek jobbak legyenek, mint amilyenek valójában, s elképzeléseinek a nemzeti középosztályi intelligencia, a vezető elit érdekei is ellentmondtak.

1918 után nem nagyon találunk ebben a térségben vonzó rendszert. A cseh-szlovák államberendezkedés volt a legdemokratikusabb, de az meg egy hazugságra, a cseh-szlovák nemzetállam létezésének hazugságára épült. A Habsburg-monarchia legalább nem hazudott, az 1918 utáni nemzetállamok mind hazudtak, beleértve a Horthy-korszak Magyarországot is. Az 1918 utáni jellemzők felsorolása igen lehangoló képet fest: a közép-európaiak nem tudnak együttműködni, állandóan versengenek a nagyhatalmak kegyéért, nyugodtan hátra dőfik egymást nevelésesen kicsiny területekért. A nacionalizmus időszakán – úgy tűnik – ezeknek a népeknek is át kellett menni, hiszen a Habsburgok mindent megpróbáltak, jó néhány alkotmányos kísérletet tettek 1848 után, végül ebben a szükséges rosszban egyeztek meg. A modern középosztály kialakulása itt együtt járt a nacionalizmussal. Mindaddig, amíg ez az osztály nem nyugszik, nem állapodik meg teljesen, míg nem válik jó értelemben vett konzervatívvá, mint például – ha igaz – a holland középosztály, ennek nagy negatívumai vannak. De valamikor ez a régió is eljut majd oda, ahova Nyugat-Európa. Persze ott is nagy a bizonytalanság az integrációt illetően. Ha ez jól fog működni, s nem lesz ellenséges Nyugat-Európa Kelet-Európával szemben – mint ahogy eléggé ellenséges –, akkor Kelet-Európa is lassan átveszi ezt a mentalitást. Ha Nyugat-Európában a nacionalisták, a szélső bal- vagy jobboldal jut hatalomra – aminek megvan a lehetősége –, akkor itt ugyanaz a reménytelen helyzet folytatódik.

Az elmúlt években a New York Review of Books-ban jelentek meg a Holocaust történetét elemző írásai. Ahogy ezek egyikében kijelenti: „az emberiségnek szembe kell néznie saját embertelenségével”. Felteszi a kérdést: „miért történt”, s mint írja, nincs egyértelmű válasz. Másutt ennek kapcsán saját lelkiállapotát a „reménytelenség” fogalmával jellemzi, mondván, ugyanazok az elhárító reflexek lépnek működésbe napjaink társadalmában az etnikai tisztogatások láttán, mint a Holocaust idején. Milyen történeti, társadalmilek-tani problémák foglalkoztatják Önt e területen?

A legfontosabb számomra mindenképp valóban az a gondolat, hogy az emberiségnek szembe kell néznie saját embertelenségével. Az elmúlt napokban Prágában

jártam, a Magyar Intézet szervezésében előadást tartottam a második világháború ideji kollaborálásról, ellenállásról, megtorlásról. Igencsak meglepett, hogy a csehek közül milyen sokan beszélnek nyíltan azokról az embertelenségekről, melyeket 1945-ben elkövettek, arról, hogy a második világháború idején sokkal inkább kollaboráltak a németekkel, mint ahogy ezt a hivatalos cseh történetírás bevallja, hogy a zsidók deportálása ellen semmit sem tettek, ahogy a magyarok sem, s hogy a deportálásban a cseh rendőrség ugyanúgy közreműködött, mint a magyar csendőrség, bár nem annyira brutálisan. Végül, hogy 1945-ben a magyarok és németek ellen milyen botrányos cselekedeteket követtek el. A németeknek megkülönböztető jelet kellett viselniük, ezrével haláltak meg a csehországi koncentrációs táborokban. Ezt Vaclav Havel elismerte, de nagyon szidják is érte, s a kormány nem hajlandó példáját követni.

Magyarországon is hasonló tettekkel kell szembenézni, még akkor is így van ez, ha a rendszerváltás utáni években kezdték ezeket ismét csak elhallgatni. Mindig beszélni kell arról, hogy mi és hogyan történt, s hogyan lehetne azt a jövőben elkerülni. Mostani kutatási tervem a történelem és erkölcs viszonyát érinti – a második világháború után a különböző európai országokban történt megtorlásokra koncentrál, s hogy az ezután következő két generáció hogyan emlékszik vissza azokra: Elegetdő volt-e a megtorlás, túl sok volt-e, mi történt, hogyan használták azt fel a különböző pártok és kormányok? Helyes volt-e például a háborús bűnösöknek oly hamar megbocsátani? A szövetségesek megbocsátottak a németeknek, hiszen Nyugat-Németország szövetséges állam volt. Magyarországon megbocsátottak a kisnyilasoknak, mivel több kommunista-ra volt szükség. Ausztriában megbocsátottak a nácioknak, mert a szociáldemokrata és a keresztény pártnak több tag kellett. Ez súlyos erkölcsi dilemma elé állítja a történeészt is. Akit 1945-ben elfogtak, azt gyakran kivégezték. Az, akit fél évvel később ugyanazon bűnért életfogytiglanra ítélték, egy év múlva kiszabadult. Örök probléma az, hogy meddig kell elmenni a büntetésben, mennyire visszamenőleg. Ebben a témában szeretnék valamikor évek múlva monográfiát írni, most egy évig ezen a témán dolgozom Bécsben is az Institut für die Wissenschaften vom Menschen intézet keretei között.

Az elmúlt évben nagy visszhangot kiváltó cikket jelentetett meg „Misjudgment at Nuremberg” címmel a második világháború után a náci háborús bűnöket vizsgáló nürnbergi nemzetközi bíróság tevékenységéről. Melyek voltak ennek a vitának a legfontosabb tanulságai?

Nem vagyok teljesen biztos, hogy a vitában tényleg nekem van igazam. Mindekelőtt vitát akartam kelteni, s az sikerült is. Több ponton jogosan bíráltak. A célom a következő volt: Most alakult egy nemzetközi bíróság a jugoszláv háborús bűnök kivizsgálására és a bűnösök megbüntetésére. Ezzel kapcsolatban fel akartam eleveníteni a nürnbergi bíróság esetét. Abban igazam volt, hogy ez a bíróság keveset fog tenni, mert nem lehet egyszerre végsőkig elmenni a bűnösökkel való tárgyalásokban, ugyanakkor azt hinni, hogy meg lehet őket büntetni. Igyekeztem a nürnbergi per pozitívumait és negatívumait kimutatni, talán egy kicsit túlságosan elbillent a mérleg a negatív oldal felé. Azóta más cikkeimben némileg visszakoztam. A pozitívumokhoz tartozik mindekelőtt az, hogy egyáltalán sor került egy ilyen perre. De a probléma az volt, hogy csak egy legyőzött államban lehet valakit megbüntetni, a győztesben nem – hiszen például az amerikaiak vietnami vérengzéséért összesen egy hadnagyot csuktak le, azt is csak rövid időre. Azonkívül a másik, általam felvetett probléma az volt, hogy néhány embert olyan tettekért ítélték el, amelyeket egy mai bíróság nem ítélné el, például olyan bűvárhajó parancsnokokat, akik minden figyelmeztetés nélkül elsüllyesztettek hajókat. Vitatható az is, hogy Julius Steichert, a Stürmer című lap főszerkesztőjét he-

lyes volt-e felakasztani, amikor ma több demokráciában még csak perbe sem foghatnák, hiszen egy másik nép vagy faj elleni uszítás nem számít bűncselekménynek sem Amerikában, sem Kanadában. Igaz, Németországban, Ausztriában vagy Magyarországon ma is börtönbe zárnák. Ugyanakkor vallom, hogy az ítélkezés szükséges volt, de megvalósult formájában a győztesek bíralták el a legyőzöttek ügyeit. Talán inkább német törvények alapján kellett volna elítélni őket, akkor nem kellett volna megalkotni néhány addig nem létezett bűncselekményt, mint például a béke vagy az emberiség ellen elkövetett bűntetteket. A német törvények szerint a gyilkosság büntetendő, a náci pedig gyilkosok voltak. Ennek alapján még több náci is el lehetett volna ítélni. A vitapartnereim felvetették, hogy a nürnbergi per óta számos olyan nemzetközi megállapodás született, melyek elképzelhetetlenek lettek volna a per nélkül, s amelyek mégiscsak közelebb hoznak bennünket a „világkormány” megvalósulásához. Kifejtették, hogy az ítélkezést nem lehetett volna német bíróságra hagyni, mert nem lehetett volna bennük megbízni. Az is vita tárgya volt, hogy el lehet-e valakit ítélni, aki ugyanazon bűnököt követi el, mint a bíró nemzetéhez tartozók. Ezért nem kellett volna – véleményem szerint – erőltetni a háborús bűnök fogalmát, amelyekben mások is bűnösök voltak, hanem a tömeggyilkosságot, a népirtást kellett volna a legfontosabbnak tartani. Persze a nürnbergi per ellen az az egyik legfőbb ellenérv, hogy ott ültek a szovjetek, akik olyan bűnököt követtek el, mint a németek, sőt még olyanabbakat is. De Sztálinék legalább egyet nem csináltak: nem próbáltak egy népet az utolsó szálíg kiirtani.

A Habsburg katonatiszti karról szóló könyv bevezetőjében finom iróniával szól arról, hogy „makacsul ellenállt” olyan „kifinomult dolgoknak”, mint például a klaszterelemzés, s helyett inkább történeteket, anekdotákat közölt. Az is megfigyelhető, hogy mindkét Magyarországon megjelent könyvének stílusa igen olvasmányos, mintegy átmenetet képvisel a szigorú értelemben vett tudományos értekezés és az ismeretterjesztés műfaja között. Mennyire tudatos ez a törekvés?

Az említett könyv írásakor vonzott és érdekelt a szociológiai történetírás, de igazán nem mertem túlságosan belemenni, mivel egyrészt nem értek hozzá, nem vagyok matematikus, s azt hiszem, a legtöbb esetben egyébként is felesleges erőfeszítésnek bizonyult, s már nem is divatos. Komputeradat tömkelegből jónéhány alkalommal túlságosan egyszerű dolgok derültek ki, ahogy például egy francia történészcsoporthoz évekig dolgozott azon, hogy kiderítsék, kik mentek matrónak a 18. században Franciaországban. S azután kiderítették, hogy a nantes-i kikötővárosból lényegesen többen kerültek a tengerre, mint a Loire menti parasztság köréből. Most meg már új divatok vannak, senki sem számol, sajnos inkább sokan a hasukra ütnek, s azt mondják: az pedig így volt. Nagyon felháborítónak és veszélyesnek tartom a posztmodern butaságokat: hogy minden szöveget szétszednek, hogy egyáltalán mindent szövegnek hívnak, hogy semmiféle értéket nem fogadnak el állandónak, s mindenről azt állítják: csak egy érdekcsoport érdekeit és vágyait tükrözi – mindez nihilizmushoz vezet. Ez a marxizmusnak egy perverz újjáéledése, miszerint minden osztályharc, minden nemek harca, fajok harca. Én a történetírást irodalomnak, művészetnek tekintem inkább, mint tudománynak, de a művészetnek is alapkötelessége, hogy igazat mondjon. Célja az, hogy szórakoztasson és oktasson, s nem az, hogy unalmas könyveket hozzon létre, amelyeket csak a szakmabeliek olvasnak. Én ezért próbálok olvasmányosan írni, ez teljesen tudatos törekvés nálam.

Az utóbbi években rendszeres munkatársa a New York Review of Books című lapnak, mely a kritikai lapok számára valamiféle „példaképnek” számít. Milyen módszerrel születik ott egy-egy átfogó kritikai írás?

1963-ban született a lap, baloldali intellektuellek hozták létre, Barbara Epstein és Robert Silvers, akik most is szerkesztik a lapot. Az esetek igen nagy többségében a szerkesztők választják ki a könyveket és a témákat, én Robert Silvers-szel állok kapcsolatban. Ahogy megkapják a tanulmányt számítógép lemezen, azonnal kinyomtatják, azután ülnek a számítógép elé és átírják. Küldenek egy új változatot, amit meg sem ismerek. Így kezdődik a „küzdelem”. Én is változtatásokat teszek, és ez így megy odavissza, néha hónapokig. S egyáltalán nemcsak stilisztikai módosításokat tesz Silvers, hanem például hozzáír dolgokat, néha nagyon jó dolgokat, néha tévedéseket is. Mindent ellenőriznek százszor, minden könyvet meghozatnak, a világot végigtelefonálják, hogy egy adatról megbizonyosodjanak. Éjjel kettőkor telefonálnak vagy faxot küldenek, hogy mit kellene még változtatni, akár egy vessző kedvéért is, még a nyomtatás előtt közvetlenül is. A szerzővel mindent megbeszélnek, a legapróbb változtatásokat is. Örökös alku folyik a szerző és a szerkesztő között: ezen változtatok, ezt hagyom, bár fáj a szívem érte, de helyette inkább valami mást korrigálok. Minimálisan 7–8 verzió készül el megjelenés előtt. Kemény munka, de tisztességesen megfizetik. Olyan is előfordul, hogy megrendelnek valamit, de aztán megmondják, hogy ez bizony nem úgy sikerült, ahogy azt elképzelték, s nem jelentetik meg. Ezekért az írásokért is fizetnek, bár jóval kevesebbet. Ez velem még nem történt meg, de az már igen, hogy hónapokig ültek az írásomon, azután újra elkezdtek rajta dolgozni. Egy 150 000 példányban megjelenő intellektuális lap csak úgy tartható fenn, ha nagyon jó szerkesztői vannak, amint ez Robert Silvers-ről is elmondható. Mindig ráér velem beszélni, pedig én csak az egyik szerző vagyok a sok közül. A szerkesztőséghez beérkezett leveleknél ugyanaz a helyzet. Ő összegyűjti a leveleket, átküldi nekem, s ráírja, hogy szerinte melyekre kellene válaszolnom, ezen azután megint csak elvitatkozunk. Ha valamilyen híres ember szól hozzá, vagy valamilyen nagyon érdekes téma merül fel, akkor közli, hogy arra feltétlenül válaszolni kell, s akkor kénytelen vagyok azt megtenni. De volt, amikor én választottam ki a leveleket. S a választ ugyanúgy kijavítja, abba is beleír, ahogy az a cikk esetében történik, s az efféle, általam végül elfogadott kiegészítésért is természetesen nekem kell vállalnom a felelősséget.

Köszönöm a beszélgetést!

Budapest, 1994. május 16.

Az interjút készítette: **Deák Ágnes**